

Mrázek, Roman

České hláskové skupení žď

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1979, vol. 28, iss. A27, pp. [97]-105

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100275>

Access Date: 04. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ROMAN MRÁZEK

ČESKÉ HLÁSKOVÉ SKUPENÍ Ž Ď

0. Toto hláskové skupení upoutává pozornost proto, že je z největší části individuálním výsledkem určitých praslovanských segmentů a že se po této stránce současně slovanské jazyky navzájem liší. Není v češtině nijak hojné, a je tedy možno podat relativně úplný výčet slov a slovních tvarů, v nichž se vůbec vyskytuje. To vskutku představuje jeden z cílů předkládaného příspěvku, ve shodě se soudobým trendem lingvistického zkoumání zmocňovat se v takových případech lexikální a gramatické reprezentace pokud lze vyčerpávajícím způsobem, nikoli pouze formou namátkových dokladů. Druhý cíl příspěvku záleží ve stratifikaci historické proveniencie dnešního českého *žď*. K tomu bylo nutno obrátit se ke zdrojům etymologickým; tu mi však vůbec nešlo o objevná zjištění, nanejvýš pouze o případnou drobnou retuši. Smysl celé miniaturny je tedy spíše synteticky registrující, s případným pragmatickým využitím pro účely didaktické (v závěru se krátce porovnává situace česká se situací ruskou). Ještě podotýkám, že při výkladě nemám speciálně na zřeteli výskyt našeho hláskového skupení na ose syntagmatické přes hranice sousedních slov v textu (tj. jevy sandhiové, sr. např. *už dítě to ví*).

Nynější skupení *žď* vytváří znělý korelát k neznělému *šť*. Obojí mají z největší části obdobný původ: jejich převážným východiskem byly totiž stč. trsy *ždz* a *šč* (= *štš*), a ty zase reprezentovaly zpravidla střidnice za psl. *zdj*, *zg' // zgj* — *stj*, *sk' // skj*. Nutno tudíž vidět naše *žď* v souvztažnosti se *šť*. Ostatně hloubkové *žď* se při ztrátě znělosti realizuje jako povrchové *šť*: *objížďka*, *hlemýžď* atp. V několika případech se vlivem sekundární sonorizace či desonorizace vůbec ustálila právě dnešní zvuková i grafická podoba, např. *děšť*, *roští*, *ždíbec*. Obecný rozdíl mezi *žď* a *šť* záleží v tom, že *šť* je citelně početnější, zvl. v iniciální pozici (*štědrý*, *štěstí*, *štěkat*, *štípat*, *šlovík*...). Podrobnosti vývojové cesty od stč. *ždz* k nynějšímu *žď* byly objasněny a jsou dostatečně známé: *ždz* > *žd'ž* > *žď*, tedy zanikl tupý sykavkový komponent v příslušné afrikátě, čili nastalo celkové zjednodušení. Tato změna nastala dříve (již ke 14. stol.) než pozdější, jinak však obdobná změna *šč* > *št'š* > *šť*. Pouze nářečně (han., mor.-slov., laš.) se *ždz* zachovalo, sr. *roždží*, *Ždžár*, *hojžďzet*..., popříp. se

zcela sporadicky zjednodušilo až na pouhé ž, sr. laš. *Žor* < *Ždžár*; k tomu všemu v. Trávníček 144—148, Komárek 40—41, Lamprecht a kol. 44, 110.

Nyní probereme slova a slovní tvary se skupinou *žd* podle jejího původu:

1. Nejčastěji tkví v dnešním čes. *žd* psl. *zdj*, resp. *zdi*. Výsledek této fonetické změny byl původně stejný ve všech raných slovanských jazycích: *zdj* > *zd* > *žd* > *ždž* (s palatálním ž). V češtině pak ovšem individuálně dále *ždž* > *žd'ž* > *žd*, takže zde nastal jakoby „návrat“ k jedné fázi pozdně praslovanské.

Nacházíme toto *žd* ponejvíce v derivátech od sloves s infinitivním zakončením *-zd+i+ti*, a to v participiu *-no/-to* (např. *zpožděn*), v odpovídajícím substantivu verbale (*zpoždění*) a v některých případech také u iterativ a frekventativ (*příjížděti* < *pri-jězd-ja-ti*, *zpožďovati se* < *jbz-pozd-i-ova-ti se*).¹ Jest si ovšem uvědomiti, že ve staré češtině nastávala tato reflexace navíc ještě v 1. os. sg., než sem proniklo atematické zakončení *-m*, např. *hyždžu* < *gyzdjo*, *rozbráždžu* < *orz-borzdjo*. A také je třeba mít na paměti, že naši změně nemohl podlehnout trs *zdj*, v němž původně mezi oběma zubnicemi byl *ʷ*, *ʋ*, např. *za-zděn* < *za-zbdj-enʷ*.

V nynější češtině nacházíme situaci poněkud zkomplikovanou v důsledku toho, že do derivátů tu a tam sekundárně pronikly analogické novotvary podle výchozího infinitivu, např. *rozbrážděn* místo náležitého *rozbrážděn*, *uhnížděn* místo *uhnížděn*, *zabrzděn* místo *zabržděn*. A naopak, hovorová mluva a dialekty spíše tíhnou k realizování segmentu *žd* (sr. nespis. *zabržděný*, *odbrždovat* vs. spis. *zabrzděný*, *odbrzdovat*), podobně jako je tomu se samotným *ž* místo spisovného *z* (v případech typu *vyhražen* vs. spis. *vyhrazen*).

Ze všech sloves s finálou *-zditi* || *-zdíti* nacházíme nyní ve spisovném jazyce skupení *žd* v následujících tvarech participia a slovesného substantiva:

(*θ*-, *vy*-, *o*- ...) *jěžděn*, *-ní*, (*o*-, *z*-)*požděn*, *-ní*, *hvožděn*, *-ní*, (*θ*-, *z*-, *z-o*-)*hyžděn* || *hyzděn*, *-ní*: historicky k nim patří ještě (*s*-)*hromážděn*, *-ní*, ježto v staré češtině sloveso znělo *hromazditi* (< *gromōzd-i-ti*, v. Gebauer, Slov. stč. I, 502—503, sr. rus. *nagromozditʲ*).

Z vidových derivátů na někdejší *-ja-ti* sem hledí pouze (*vy*-, *při*- ...) *jížděti* (< *jězd-ja-ti*), leč stč. též *hromážděti* (< *gromōzd-ja-ti*). Rovněž sekundární útvary na *-ždovati* jsou v této rubrice ojedinělé: *shromažďovati*, (*o*-, *z*-)*požďovati*, (*vy*-)*hvožďovati*, oproti jiným, spisovným útvarům se *zd*: *zohyžďovati*, *odbržďovati*, *uhnizďovati*. Případy typu *předlažďovati*, *vydražďovati* sem nepatří, neboť *žd* v nich nevzniklo ze *zdj*, v. níže § 4. Jiné ještě odvozeniny od slovesných základů shora uvedených jsou zastoupeny zřejmě pouze apelativem *objíždka* (*pro*-, *vy*-, *roz*- ...).

Co do etymologie zaslouží zvláštní zmínky snad jenom *hyzditi*, z psl. základu *gyd-*, s příbuzenstvím *had*, *ohavný*, *havěť*, slc. *hyd(ina)*, laš. a pol. nář. *gizd*, rus. *gidkij*,

¹ U tohoto slovesa hrála kromě toho úlohu též forma komparativu: *pozď-jes* > *poždže*.

ukr. *hyd*, slin., srch. *gizda* (s kladnou sémantikou!) atd., sr. Holub—Kopečný 138, Machek 194, Gebauer, Slov. stč. I, 529, Vasmer I, 405; nemá však přímou genetickou souvislost se substantivem *hýždě* (o něm v. § 4).

Skupení *žd* je obsaženo v jistém počtu toponym. Pokud jsem je vůbec — a to nesoustavně — zaregistroval (speciálně totiž nomina propria objektem zkoumání nebyla), patří z nich do této skupiny (*žd* < *zdj*) pouze *Hvozďany* < *gvozd-ja-ne*, tj. 'ves lidí, bydlících ve hvozďe', v. Profous I, 723.

2. Dosti častý je dále vznik našeho skupení z psl. *zg'*, *zgj*. Jestliže *žd* < *zgj*, šlo o I. palatalizaci (např. *drezg-ja-ne* > *Drážďany*), kdežto při *žd* < *zg'* nastávala palatalizace buď I. (např. *jbz-gēr-ъ* > *Žďár*), nebo II., ale ta je zastoupena pouze v češtině staré, nikoli už v nové (sr. např. *rózga* — dat. lok. sg. *róždžě*, *miezga* — *mieždžě*, *zábřezg* — v *zábřěžďě*). Takovým způsobem tedy situace od psl. do pračest. a stč. se jeví vlastně zcela prostá: psl. *zdj*, *zgj*, jakož i *zg'* při obou palatalizacích dávalo veskrze jeden a týž výsledek — *ždž*.

Přímým analogem toho byla změna neznělých psl. skupin *stj*, *skj*, *sk'* veskrze ve *šč* (= *šiš*). Rozdíl záleží jen v tom, že se tu ono *šč* > *št* vzniklé II. palatalizací zachovalo zčásti až doposud, totiž v nom. plur. adjektiv typu *polští*, *ruští*, *božští*... V stč. byly však navíc ještě tvary typu dat. lok. fem. *dščě* (od nom. *dъska* 'deska'), lok. neutr. *u vojščě*.² K tomu všemu sr. Trávníček 117, Komárek 42, Lamprecht a kol. 43.

Ze slov s neiniciálním skupením *-žd-* sem patří:

drozdí (s odvozeninami *droždárna*, *-ář*, *-ářství*, *-ářský*, *-ářenský*), z psl. *drozg-vojo* (< *drog-skjo*, k tomu též *drozga* < *drogska*, neznělá varianta *troska*), v. Holub—Kopečný 107, Machek 129, Vasmer I, 540;

Drážďany < *Drezg-ja-ne*, psl. *drezga* 'háj, les', tedy vlastně 'obyvatelé háje';

hmožditi (s celou řadou derivátů jak prefixálních: *na-*, *po-*, *z-*, tak sufixálních či obojích: *hmoždík*, *-ový*, *hmoždinka*, *-ový*, *pohmožděnina*, *-ní*, *zhmožděnina*, *-ní*, *hmoždívý*), z psl. *mozg-*, stč. *možditi*, *možděn* 'hřebík', hláska *h-* sekundárně předsunuta (podobně jako v slově *hmoždíř* < *moždíř*, které však má původ jiný, je převzetím, v. níže § 4); sr. Holub—Kopečný 124, Machek 170, 378, Vasmer II, 637;

Hvíždalka (toponymum), *Hvíždal*, *Hvížd* (antroponyma), *hvíždák*, *hvíždě* (gen. *-ete*), *hvížděti* (nář.), odvozeno od slovesa s význ. 'pískati, hvíždati', přičemž tu máme co činit s jistou variabilitou; sr. úměru psl. *pisk-ě-ti*: *pisk-a-ti* = *vizg-ě-ti*: *vizg-a-ti*,³

² Jak známo, nastalo zde sekundární vyrovnání do tvarů typu *desce*, a to jednak podle případů náležitě reflexace distantních *s* a *k*: *mis-ъka* — *mis-ъčě*, *lav-ъka* — *lav-ъčě*, jednak prostě podle případů typu *ruka* — *rucě*.

³ Sr. Profous I, 721. Uvádí úměru *piščěti*: *piščěti* = *hvižděti*: *hvižděti*, ale ta by mohla vzbuzovat dojem, jako by *žd* v našich slovech vzniklo ze *zdj*, ač tomu tak patrně nebylo; etymologická situace je tu nicméně dosti složitá, docházelo podle všeho k různým kontaminacím; sr. též Isačenko 108.

rus. *vizg*, *vizzatb*, avšak také č. desonorizované *výskati* (geneticky snad jiné), jakož i *hvízdati*; *h-* by opět bylo předsunuto;

Rožďalovice 'obec lidí Rožďalových', tj. člověka buď [rozcuchance, nebo s četným potomstvem, v. Profous III, 604, *růžďka* // *Růžďka* ('větvička, roštíčko', PSJČ IV, 2, 1087), vše z psl. *orzg-a*, *orzg-ŭjo* > stč. *róžha*, *roždie*, ztrátou znělosti pak nynější *roští*, slc. dosud *raždie*.⁴

Základní lexikální jednotky s iniciálním skupením *žd-* jsou dvě:

Žďár (též apelat. *ždár*) s deriváty *ždárŭti*, *ždárovati*, *ždárovýj*, *Žďárovec*, *-sk*, *-ky*, *-ary*, *-árná*, *Žďárec*, *-nice*, *-y*, vše z *jbz-gēr-ъ* (< *-ghēr-os*) > *jbz-džar-ъ* > *zžar* > *ždžár*, jiný kmenostup ke kořeni *gor-*, *gar-* 'hořeti, háрати', tedy 'vypálené místo' (vypálený les k získání orné půdy);

žďimati (*-aci*, *-ač*, *-ačka*, *-adlo*, *po-*, *vy-žďimovati*) je nejpřirozenější vyvozovat z psl. iterativa *st-gim-a-ti* (sr. rus. *šžimati*), popříp. *jbz-gim-a-ti*, sr. příbuzné *hmota* < *gōm-* a někt. j.; hláskový pochod byl tedy takovýto: *st-džim-ati* // *jbz-džimati* > *sdžimati* // *zdžimati* > *ždžimati* > *žd'žimati* > *žďimati*; neiterativní podoba zněla *gen-ti* > *džemti* > *žeti* > *žiti* > stč. *žieti*, *žmu* (souběžně s tím je tu však v stč. doložena podoba s přisunutým *d*: *ždieti*, *ždmu*, *vyždmi*, *vyždav* // *vyždav*, v. Gebauer, Hist. mluv. I, 409).

3. Izolované postavení zaujímá *žd* sahající k psl. *gbd*, popříp. k pozdějšímu už pračes. *žd*. Patří sem především:

vražďiti (*za-*, *po-*, *vy-vražďiti*), *zavražďenýj*..., *vražďeníj*..., *vyvražďovati*, odvozeno od *vražďa* < *vrag-ŭda* < *vorg-ŭda*; souběžně s tím však existuje i *nevražďiti*, *nevražďivýj* (s deriváty), vzniklé podle všeho přímo z *ne-vrag-i-ti*;

a pak toponyma *Žďetín*, *Žďákov* (spis. však *Žďákov*), od osob. jména *Žďata*, *Žďán*, a toto zřejmě od slovesa *žďati* 'čekati, doufati', v. Profous IV, 808.⁵

4. Etymologicky velmi zajímavou, interpretačně zčásti obtížnou skupinu vytvářejí slova, v nichž se nynější *žd* ujalo na místě dřívějšího *ž*. Mluví se o tom, že *ď* tu bylo vloženo, „přisunuto“ (sr. Gebauer, Hist. mluv. I, 409). Přisouvání *d*, *ď* není v češtině, především za hranicemi spisovného jazyka, nic mimořádného, sr. případy jako *zdralýj*, *przdniti*, *pondrava*, *Andrula*, *baldrján*... Pokud jde o přisunutí *ď* k předchozímu *ž*, bylo by ovšem zapotřebí vysvětlit nebo alespoň vyslovit nějakou hypotézu, proč asi vůbec tato změna nastala; nestačí dosavadní pouhá konstatace samého výsledku. Kloním se k takovému názoru: Vlivem své lexikální sémantiky příslušná

⁴ V stč. bylo ještě sloveso *briežditi* 'svítat' < *bręzg-i-ti*, substantivum *zábřezh* < *zabręzgъ* (lok. v *zábřezžě* > v *zábřezďě*), sr. rus. neos. *brezžit* a nč. *rozbręsknouti se*, *zábřesk* po ztrátě znělosti *zg* > *sk*. A bylo též stč. sloveso *miezďiti* < *miezg-i-ti* „očarovávati, klamati“, v. Gebauer, Slov. stč. II, 358 (za upozornění děkuji D. Šlosarovi).

⁵ Ve flexi by bylo možno teoreticky předpokládat ještě útvary typu nom. plur. masc. *každě (od sg. *každýj*, sr. pomn. *každě prázdniny*), avšak v praxi se nevyskytují.

pojmenování přímo tendovala k formální expresivní intenzifikaci. Jejím vhodným prostředkem mohla být geminace *ž*, tedy *žž*, resp. *ždž*, a odtud pak podobně jako všude jinde vzniklo *žd*. A nelze dále vyloučit možnost, že sám zvukový komplex *žd* se vůbec počítával v některých případech jako expresivní, intenzifikující a mohl nahradit dřívější *ž* někdy i přímo, bez onoho mezistupně *žž* // *ždž*.

Patří sem následující lexikální repertoár:

dlážditi (*dlaždice*, -ič, *dláždění*, kompozita *pře-*, *vy-*, *pře-dlažďovati*, *vy-*), v stč. *dlažiti* // *dlážiti* < psl. *dolg-a*, *dolg-i-ti*, ke stejnému kořeni náleží i současné *po-dlaha*, *po-dlaží*: v. Gebauer, Slov. stč. I, 254, Holub—Kopečný 102, Machek 120;

drážditi (*pře-*, *po-*, *vy-*, *roz-*), *předražďovati* apod., *podráždění*..., *dráždívý*; v stč. je doložena variabilita podob: vedle *drážditi* též *drážniti*, *drážň* (sr. pol. *drażnić*, rus. jednak *draznítъ* — snad podle *kaznítъ*, *grjaznítъ*, *soblaznítъ*, jednak interativum *raz-dražatъ*), ba i *drážděti* (tj. možná vlastně *dráždžiti*); nastala zde zřejmě kontaminace paralelního *drag-i-ti* // *drag-on-i-ti* a snad i třetího alternému se základem *drasnъ* > *draznъ*, sr. *drásati!*, za výsledného využití relativně expresivnějšího segmentu než je *-žň-*, totiž *-ždž-* > *-žd-*; buď jak buď, nutno poopravit názor Trávníčkův (Trávníček 122, 174), jako by stč. *dráždžiti* bylo vzniklo z podoby se *-zdj-*; v. Gebauer, Slov. stč. I, 327, Holub—Kopečný 106, Machek 126—127, Vasmer I, 534;

hýždě, *hýždový*, v stč. *hýžě*, csl. *gyža*, je asi expres. varianta k základu psl. *gouz-* > *guz-* (sr. rus. *guz*, *guzno*, *guza*), známému ve všech slovan. jazycích, tedy psl. *gūz-jā* > *gŷjā* > stč. *hýžě*: Gebauer, Slov. stč. I, 528—529, Holub—Kopečný 138, Machek 194, Vasmer I, 473;

moždír // *hmoždír* (obojí spis.), stč. *možier* je přejaté střhn. *morsaere* (nyní *Mörser*), a to opět ze střlat. *mortarius*, „poslovanštující“ adaptací hláskového skladu; později přetvořeno asociací se slovesem *možditi*, *hmožditi*; sr. rus. nespis. *možzer*, *možžir*, ukr. *moždžir*; Machek 378, Vasmer II, 637;

paždí, *podpaždí*, stč. *pažě* vedle *paždě*, psl. nejspíše *paz-ja* (Machek 439—440); sblížíjí obvykle s *pazucha* < *pazducha*, vysvětluje tím výslednou epentezi *ď*.

O tom, že v slovese *ždímati* vlastně o přisunutí tohoto druhu neběží, byla již zmínka shora, § 3.

5. Konečně do poslední rubriky si můžeme zařadit jiné jednotlivé případy provenience našeho hláskového skupení.

Jsou to předně jevy nabytí či ztráty znělosti v oscilaci *žd* — *šť*. Na začátku slov nacházíme:

ždíbnout (*u-*, *vy-*), *uždibovat* (*vy-*, *o-*), *ždibec* (*ždibek*, *ždíbek*, *ždibet*, řidč. *ždabec* a několik dalších expres. deminutiv, sr. SSSJČ IV, 904, PSJČ VIII, 1000), vesměs od základu *štíp-* < *ščíp-* < *sk'eip-*;

žďuchnout, *žďouchnout*, -at, -*žďuchávat*, -*žďuchovat* (a několik postverbálních odvo-

zenin), souběžně s náslovným *žd-* (*ždouchnout*) nebo *šť-* (*šťouchnout*); jsou to expres. onomatop. novotvary, podle něm. *stauchen*.⁶

Na konci slov je to předně substantivum *hlemýžď*, adj. *hlemýžďí* (toto též jako toponymum, Profous I, 560), v stč. *hlemýžď* // *hlemýžďž* // *hlemýžšč* (Gebauer, Slov. stč. I, 426—427); vysvětluje se buď nabytím znělosti z *glěmy* + *ščь* < *glěmy-skjos* (Machek 167), nebo se znělostí od původu, tedy z psl. *glě-mызgь* (Holub—Kopečný 123); při přijetí poslední interpretace bylo by pak možno zařadit toto pojmenování do rubriky v § 2 shora. K metamorfózám znělosti došlo u slova *děšť*: ide. *das-djos* 'špatný, nepříznivý den' > *dъzdъь* > *děždž* (sr. rus. *doždъ*) > *děžd* > nč. *děšť*.

Poslední, speciální jev představuje toponymum *Horazďovice* < *Horazďějovice* < *Horazďějovice* 'osada lidí Horazďejových' < *Gorazd(ъ)* + *ějъ* (obdobně bylo i *Milej*, *Protěj*, *Raděj*..., Profous I, 612), k samotnému lexému sr. stsl., rus. *gorazd-*, čes. *ne-horázný*; zde tedy nynější *žd* sahá ke *žd*.

6. Nyní ještě by bylo záhodno uvést soupis zaregistrovaných slov a slovních forem se zřetelem k následnému hláskovému okolí, v němž skupení *žd* vystupuje. (Prefixální varianty se přitom již zvláště nepřipomínají, uvádí se jeden reprezentant.)

ŽĎ + Ø // konsonant:

hlemýžď, *Hvižď*, *ob-jížďka* (a jiná prefigovaná kompozita), *růžďka* (*Růžďka*). Povrchově se realizuje vesměs nezněle [šť], pouze v sandhi získává znělost (např. *hlemýžď má růžky*), obdobně jako hloubkové *šť* (např. *děšť dal na sebe dlouho čekat* = [*děžd dal...*]).

ŽĎ + I // Í:

drožďí, *možďíř* // *hmožďíř*, *pažďí*, *podpažďí*, *Ždírec*, *-nice*, *-y*;
hmožďiti, *-ík*, *-íkový*, *-iny*, *-ínka*, *-ínkový*, *ždímati*, *-ací*, *-ač*, *-ačka*, *-adlo*, *vy-ždímo-*
vati (apod.), *vražďiti*, *dlážďiti*, *dlážďice*, *-ič*, *drážďiti*, *-ivý*, *ždíbnout*, *u-ždíbovat*, *ždíbec*,
-ek, *-et*, *-ínek* apod.;

hlemýžďích, *-í*, *hýžďí*, *-ím*, *-ích*.

ŽĎ + U // Ů:

žďouchnout, *zažďouchávat*, *-ovat*, *žďumlat*;

hlemýžďů, *-ům*.

ŽĎ + E:

ježděn, *-ní*, *z-požděn*, *-ní*, *hvožděn*, *-ní*, *hyžděn*, *-ní*, *s-hromážděn*, *-ní*, *pro-jížděn*, *-ní*;
z-hmožděn, *-ní*, *-ina*, *za-vražďěn*, *-ní*, *dlážďěn*, *-ní*, *drážďěn*, *-ní*; *při-jížděti* (apod.),
hvižděti, *hviždě*;

⁶ Jiné podobné nové útvary, arci nespisovné, jsou např. *žďárat* < *šťárat*, *žďumlat* (patrně od *cumlat*, *dudlat*, za využití expres. intenzifikujícího násloví *žd-*), *žďabnout* 'lehce šťouchnout'; sr. PSJČ VIII, 1001; SSSJČ IV, 904.

hýždě, Ždětín;

hlemýždě, -em, hýžděmi, objížděk (apod.), růžděk.

ŽĎ + 0:

s-hromažďovati, z-požďovati, vy-hvožďovati, vy-vražďovati, pře-dlažďovati, roz-dražďovati;

ždouchnouti, -anec: hýžděvoj; Horažďovice.

ŽĎ + A // Á:

droždárna, -ář, -ářství, -ářský, -ářenský, hvíždák, -átko, Hvižďal, hlemýždátko;

Drážďany, Hvižďalka, Hvoždany, Rožďalovice, Žďár (žďár, žďáriti, žďarovati, -ový), Žďas (zkratka prům. podniků), Žďárec, -ek, Žďáry, Žďárky, Žďárná, Žďákov (|| Žďákov);

žďabnout, žďabec, -ěček, žďárat (nespis.).

7. Závěrem kratičké porovnání stavu českého s ruským.

Historický vývoj od psl. do společné východní slovanštiny byl zprvu značně blízký vývoji českému, avšak poté vedl v ruštině k poněkud odlišnému výsledku:

zdj > zdž > ždž > žž (v grafice však *zž*, příklonem k výchozímu tvaru příslušných slov), přičemž přirozeně komponent *ž* byl — stejně jako v češtině — palatalizovaný od samého začátku;

stj > sč > šč > šš (v grafice monograf *šč, шч*), o palatalizovanosti *š* to platí obdobně.

Stejný byl hláskový proces ve skupeních *zgj', skj', skj'* v podmínkách I. palatalizace:

zgj', zgj' > zdž > ždž > žž;

skj', skj' > sč > šč > šš.

(V grafice je zde však nyní situace poněkud různotvárnější.) Individuální vývoj v historické ruštině v dosavadních případech tedy znamenal, že v příslušné afrikátě byl eliminován okluzivní komponent; naproti tomu v češtině, jak jsme viděli, byl eliminován poslední, frikativní komponent.

Avšak nastávala-li palatalizace II., byly strus. střídnice jiné, od češtiny odlišné, totiž *zdž, sč* (= *stš*), např. *na dъsčѣ*, nom. plur. masc. adjektiv *русъсѣи* (a dále až *русъсти*), dat. lok. sg. *роздъѣ*, nom. plur. *mozdъзи* (od nom. sg. masc. *mozgъ*). Leč tato konsonantická alternace byla později odstraněna a paradigmata byla unifikována podle výchozího tvaru.

V ruštině máme tudíž určitý, o něco větší nesoulad než v češtině mezi grafikou a zvukovou realizací. U poslední ještě vyvstává otázka: jak interpretovat hloubkovou strukturu povrchových skupení *žž* (resp. nejnověji i *žš*) a *šš*? Nemohu se ztožnit s názorem, že tu máme hloubkové *zž, sč*.⁷ Je to jistá nedůslednost, asymetrič-

nost. Důsledně, symetricky vzato mělo by vypadat takto: a) buď *zdž* — *sč* (= *stš*), nebo b) *zž* — *sš*. Kloním se k řešení sub a).

Českému skupení *žd* odpovídá tedy normálně čistě ruské *žз*: sr. např. *izmozžitъ* ~ *zhmožditi*, *drožži* ~ *droždi*, *vizžatъ* ~ (*h*)*vizžděti*, *sžimatъ* ~ *ždímati*, *izžaritъ* ~ *žďđriti*, *priježžatъ* ~ *prijizděti*, *izvežžennyj* ~ *vyježděný*, *ja nagromozžu* ~ *nashromážďám*. Kdežto skupení *žd* se v ruštině objevuje zpravidla jakožto církevněslovanský prvek, a to především v participiu *-no* / *-to* a v dějovém substantivu: *izmožděnnij*, *izmožděníje* ~ *zhmožděný*, *-ní*, *prigvožděn*, *prigvoždenije* ~ *hvožděn*, *-ní* (lex. sémantika se však v obou jazycích liší!), *nagromožděnnij*, *nagromoždenije* ~ *nashromážďěný*, *-ní*, *izborožděnnij*, *izboroždenije* ~ *zbržděný*, *-ní* (zde v češtině sekundární příklon k infinitivu). Kromě toho lze uvést archaické, csl. výrazy: *voždělenije* 'chtěť' < *vъz-gel-en-ijo*, *iždivenije* 'výživa' < *jъz-gъv-en-ijo*.⁸ Z případů skupení *žd* domácí proveniencie připomeňme ojedinelé *ždi!*, *ždite!* od infinitivu *ždatъ* a paradigma slova *doždъ*.

Není snadné globálně poměřit úhrnnou četnost našeho komplexu hlásek v obou jazycích, vyžadovalo by to probrat jednotlivě všechny doklady ruské, avšak to přesahuje zaměření dosavadních autorových výzkumů. Lze předpokládat, že celkově ruština má převahu, díky tomu že i místo psl. *dj* se ve spisovném jazyce nezřídka ujala csl. střídnice se *žd*, sr. *osvobožděnnij*, *osvoboždenije* a mn. j., *odežda* — *v odežde* atp. Z hlediska syntagmatického je pak nápadný zvláště přízvučný trs *-ždo-*, méně pak *-ždě-*.

LITERATURA

- Gebauer, Hist. mluv. I = J. Gebauer, *Historická mluvnice jazyka českého* I, Praha—Videň 1894.
 Gebauer, Slov. stč. = J. Gebauer, *Slovník staročeský* I, II, Praha 1903, 1904.
 G. I. Gerovskij, *Drevnerusskije napisanija* žč, žg i g *pered perednimi glasnymi*, *Voprosy jazykoznanija* 1959, 4, 52—59.
 Holub—Kopečný = J. Holub—Fr. Kopečný, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1952.
 Hosák—Šrámek = L. Hosák—R. Šrámek, *Místní jména na Moravě a ve Slezsku* I, Praha 1970.
 A. V. Isačenko, *The Development of the Clusters *ak', *zg' etc. in Russian*, *Scando-Slavica* XV, 1969, 99—110.
 R. Jakobson, *Spornyj vopros drevnerusskogo pravopisanija* (дѣжѣ, дѣжѣ), *Selected Writings* I, 's-Gravenhage, 1962, 247—253.
 Komárek = M. Komárek, *Historická mluvnice česká* I, *Hláskosloví*, Praha 1962.
 Fr. Kopečný, *Základní všeslovanská slovní zásoba* (litograf.), Praha 1964.
 R. Krajčovič, *Spoluhlásková skupina žg v slovenčine a češtině*, *Slavia* 26, 1957, 514—516.
 Lamprecht a kol. = A. Lamprecht—D. Šlosar—J. Bauer, *Historický vývoj češtiny*, Praha 1977.

⁷ Jak soudí Isačenko, 110.

⁸ Sr. využití csl. formy v Čechovově povídce *Chirurgija: Sogréšichomъ i bezzakonovachomъ. Studnými bo okajachъ dušu grěchmi i v lěnosti žitije moje iždichъ* (= 'prožil').

- Machek = V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého*, 2. vyd., Praha 1968.
- F. V. Mareš, *Vznik slovanského fonologického systému a jeho vývoj do konce období slovanské jazykové jednoty*, *Slavia* 25, 1956, 443—495.
- M. Pešikan, *Neke napomene o fonetskom razvoju glasovnih grupa stj, zdj, skj, zgj u srpskohrvatskom jeziku*, *Južnoslovenski Filolog* 23, 1958, 247—253.
- Profous = A. Profous, *Místní jména v Čechách I—IV*, Praha 1947—1957.
- PSJČ = *Přehledný slovník jazyka českého I—VIII*, Praha 1935—1957.
- E. Slavičková, *Retrogradní morfematický slovník češtiny*, Praha 1975.
- SSJČ = *Slovník spisovného jazyka českého I—IV*, Praha 1960—1971.
- Cv. Todorov, *Sčítanija šč, žž i št, žd v bulgarskija ezik*, *Sbornik v čest na L. Miletič*, Sofija 1933, 47—55.
- Trávníček = Fr. Trávníček, *Historická mluvnice československá*, Praha 1935.
- Vasmer = M. Fasmer (Vasmer), *Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka I—IV*, Moskva 1964 až 1973.

ЧЕШСКОЕ ЗВУКОВОЕ СОЧЕТАНИЕ ŽĎ

Статья ставит себе целью дать исчерпывающий охват всех слов и словоформ, содержащих в современном чешском литературном языке сочетание *žď*, и распределить собранный материал на отдельные рубрики в зависимости от происхождения данного сочетания. Во введении отмечаются некоторые общие явления, как и взаимоотношение с сочетанием *šl'*. Чаще всего *žď* восходит к псл. *zdj*, с преимущественным наличием в формах страд. причастия прош. времени и отглагольного существительного (напр., *zpožděn, -ní*, § 1). Довольно часто источником его оказывается псл. *zg', zgj* (напр., *droždí, Žďár*, § 2). Изолированное положение занимает происхождение от псл. *gьd = žьd* (глагол *vražďiti* и производные слова, § 3). Имеется несколько слов с вторично прибавленным *ď* к предыдущему *ž*, автор пытается дать истолкование этому фонетическому изменению (напр., *drážďiti*, § 4). Наконец, рассматриваются немногие отдельные случаи, большей частью нового, экспрессивно-интенсифицирующего происхождения или оглушения — озвончения в пределах *žď — šl'* (напр., *žďibnout, žďuchnout*, § 5). В § 6 приводится список всех зарегистрированных слов и словоформ с группой *žď*, в распределении по последующему синтагматическому окружению. В заключение положение вещей в чешском языке в общих чертах сопоставляется с положением вещей в русском языке (§ 7).

